

UTVRDE GRADA SENJA U DOBA SENJSKIH USKOKA

Dvadesetak godina iza mira u Madridu, prema kojem su uskoci morali napustiti Senj,¹ nastaje prvi od niza nacрта što prikazuje tijekom senjskih gradskih zidina.

Dakako da se Senj bio ogradio zidinama već davno prije pojave turske opasnosti i doba uskoka, kao što je to tipično i za druge srednjovjekovne gradove. Jer ovaj današnji Senj unutar nekadanjih zidina, kao i onaj jučerašnji, uskočki, tipičan je srednjovjekovni grad, mada povijest samog lokaliteta seže u davna vremena.

Taj je naime lokalitet na dugom potezu jadranske obale jedinim prirodnim putem preko prijevoja Vratnika povezan s dalekim zaleđem, što ga je već od davnine predodredilo za naselje većeg značenja.

Na podnožju starijeg ilirskog naselja, danas utvrđenog na brežuljku Kuk u pozadini Senja,² razvija se rimski municipij i luka Senia u doba kada ovi kraljevi postaju dio rimskog imperija. Nakon dolaska Hrvata na to područje, vjerojatno tek na djelomičnom položaju tada već očito razorene Senie, razvija se novi, srednjovjekovni grad.

Među ostalim karakteristikama srednjovjekovnog grada svakako je i ta da se ograđuje obrambenim zidinama, u duhu društvenog uređenja i općih prilika svog doba.

Tijekom vremena, ukoliko bi se grad širio izvan zidina, one tad mijenjaju svoje tijekove. Svakako ne nastaju odjednom, u tijeku vremena one se dograđuju, pregrađuju. Do pojave vatrenog oružja one imaju svoje stalne karakteristike.

Zanimljivo je pratiti ulogu tradicije u arhitekturi. Ona dolazi do izražaja i u tako utilitarnoj arhitekturi kao što je obrambena. Kako se mijenja oružje napadača koje u XIV stoljeću postaje vatreno, trebala bi se promijeniti i obrana. Zbog udara vatrenog oružja zidine bi sad trebale biti deblje, a kule više ne bi smjele nadvisivati zidine da ne postanu privlačne mete napadaču, itd. Međutim, fortifikaciona se arhitektura kroz dulji period bitno ne mijenja.

Novi tip fortifikacione arhitekture što odgovara tim novim uvjetima ratovanja, nakon dužeg razdoblja raznih istraživanja usavršio je tek na prijelazu iz XVII. stoljeća u XVIII. francuski vojni inženjer Vauban. No taj novi tip obrambenih zidina nije se, osim u nekim detaljima, u Senju nikada primijenio.

U uskočko doba, kako to danas možemo zaključiti, senjske zidine imaju već svoj definitivni oblik, koji se zadržao u daljnjim stoljećima, kojega ostatke u nekom potezu ili fragmentu možemo još danas vidjeti i doživjeti.

Iako o počecima njihove izgradnje nemamo podataka, ipak se može zaključiti prema nekim dokumentima da one postoje već u XIII. stoljeću.

Kao što je poznato, grad Senj se nakon rimske Senie prvi put u ispravama spominje godine 1116,³ 1271. postaju krčki knezovi, kasnije Frankopani, njegovim »vječitim potestatima«, a 1469. zauzima ga za kralja Matiju Korvina Blaž Magjar, i Senj postaje sijelom kapetana — da ne ulazimo detaljnije u često opisivanu povijest grada, nego da samo naznačimo okvirne datume njegove ranije povijesti, kao i podatak da je njegovo prvo veliko doba razdoblje Frankopana.⁴

I već u XIII. stoljeću Senj je neobično važna luka kraljevstva, njom prolaze i vladari. Kako su mletački brodovi ometali pomorsku trgovinu Senja, dolazi do češćih okršaja među njima, počevši od godine 1239,⁵ a najvećeg godine 1380,⁶ kada su Mlečani pokušali osvojiti Senj i tom prilikom ga spalili. Od tog doba datira neprijateljstvo među njima, koje se provlači u daljnjim stoljećima.

U XV. stoljeću nastaje u našim krajevima opasnost od turskih provala. Nakon osvajanja Bosne 1463, već te iste godine prodiru Turci do Senja,⁷ a malo zatim, 1468, do senjske luke.⁸

Poslije pobjede Turaka na Krbavskom polju 1493. dobiva senjska kapetanija — jedina u Hrvatskoj — sve jače obrambeno značenje, još više iza pada Like i Krbave, osobito iza pada Klisa 1537.⁹

Kako je već spomenuto, može se zaključiti da senjske zidine postoje u nekom obliku već u XIII. stoljeću. No to možemo zaključiti samo prema usputnom spominjanju zidina u dokumentima.¹⁰ Kasniji dokumenti spominju ih izrijekom.

Prvi takav dokument koji govori o ozidavanju grada jest iz godine 1407¹¹ dok onaj iz godine 1408¹² izrijekom govori da su »popravljene ili nanovo učinjene«. Ako su »popravljene«, očito su bar na nekim sektorima već davno prije izgrađene.

Na kraju XV. i u početku XVI. stoljeća, kada opasnost od Turaka postaje sve veća, zidinama se posvećuje sve više pažnje. Tako dokumenti ponovno govore o njihovu popravljanju godine 1483¹³ i 1498.¹⁴

Prva kula koja je izrijekom spomenuta jest »Lipica« godine 1541,¹⁵ dok iz opisa godine 1621¹⁶ saznajemo da je u doba pape Leona I (1513—1521) izgrađena »papinska« ili »Leonova« kula, koju papa podiže smatrajući Senj »bedemom protiv Turaka«.

Prvi opis zidina daje u svom izvještaju o potrebi popravaka i nužnih gradnja u hrvatskim krajiškim gradovima, pa i u Senju, senjski kapetan Ivan Lenković godine 1550,¹⁷ dakle u doba uskoka, koji su se u većem broju naselili u Senju iza pada Klisa, kada Senj i postaje njihovim sjedištem.

No prije citiranja glavnih podataka tog izvještaja, da navedemo samo još nekoliko kasnijih podataka o intervencijama na zidinama.

Prema dokumentu iz godine 1600¹⁸ preporučuje se nadvojvodi Ferdinandu da dade popraviti senjske zidine, a 1602.¹⁹ govori se o njihovoj važnosti, dok 1612.²⁰ nadvojvoda Ferdinand upućuje koji bi se popravci na zidinama trebali izvršiti. Iza mira u Madridu 1617, iza vremena kada su uskoci bili prisiljeni da napuste i Senj, postoji cijeli niz dokumenata o fortifikacijama grada,²¹ no ti nas podaci ovdje ne zanimaju. I napokon one se posljednji put popravljaju godine 1747, a zatim se, kao i drugdje, s vremenom ruše, kada opasnost od Turaka prestaje. Senj, koji se ponovno u novim životnim uvjetima orijentirao na pomorsku trgovinu, otvara najprije frontu grada prema izvoru svog blagostanja, prema moru, gdje se zidine najprije ruše.

Iz spomenutog Lenkovićeve izvještaja prije svega saznajemo za cijeli niz imena kula. Osim toga on navodi koji su popravci na njima potrebni i tako detaljnije o njima saznajemo. O nazivima među ostalim kaže »...na kuli, na desnoj strani kaštela, koju zovu Radomerić« ... zatim u »...kuli zvanj Lipica« ... »u rundelu« ... »u kuli na trećem uglu grada prema moru, zvanj papinskoj«, zatim »u kuli na moru zvanj barutana«, pa »u kuli prema moru zvanj lađarskoj«, te »kula na moru zvana Gacka«, »u kružnoj (misli kružnog tlocrta) kuli što leži na vodi, zvanj Šabac«, zatim »kula na uglu jarka prema brijegu koji naveliko nadvisuje cijelo područje, zvanj Zvončić« i napokon »kula na istom jarku gradskih zidina, sa flankirajućom obranom prema kaštelu, zvanj Tulac«. A navodi i kulu koju je sam izgradio kod »kopnenih« vratiju. O tome detaljnije kaže slijedeće (i ovo je ovdje samo fragmentarno citirano): »...na uglu gradskih zidina... su velika kopnena vrata... odanle nema nikakve bočne obrane, niti druge s bilo koje strane, a naročito je nema prema kaštelu... i jer smatram da je ovo mjesto najopasnije i najslabije... treba maknuti slabo zidje i vrata, i izgraditi novu trokutnu kulu koja će moći braniti obje strane sa tog mjesta, na jednu stranu kaštel, na drugu papinsku kulu... to je već izvršeno«.

Osim ovih »kopnenih« vratiju u svom izvještaju spominje i »morska« vrata, tj. ona do luke.

Iz tog izvještaja vidljivo je da je osim popravaka učinio i neke izmjene na zidinama. Najveća je ta što je zagradio »kopnena« vrata i uz njih izgradio novu kulu, koja je svojom oštricom bilo usmjerena prema putu kojim bi neprijatelj preko Vratnika i Senjske drage najvjerojatnije prodirao u Senj. Ta je kula mnogo kasnije služila kao zatvor, a porušena je godine 1902. radi izgradnje tvornice duhana.²²

Zanimljiv je zatim opis zidina u izvještaju Maphei Girardija godine 1554,²³ koji za zidine navodi da nisu jako debele, da imaju nekoliko bočnih pojačanja (kula) i da ne postoji obrambeni jarak oko njih. Debljina zidina svakako nije ni onda, kao ni kasnije, nikad bila znatna, o čemu najbolje svjedoče danas očuvani dijelovi.

Kao Lenković, tako i (uvodno spomenuti) Pieroni godine 1639²⁴ daje izvještaj i o Senju, gdje među ostalim navodi da je grad opkoljen visokim zidinama izgrađenim od kamena, s mnogim kulama. Zatim navodi sve manjkavosti na kulama i zidinama. Izvještaj sadržava i snimak tijeka gradskih zidina — to je spomenuti prvi snimak, prvi grafički dokument Senja.

On sadrži i neke opise, vrata uz more, kopnena vrata (tako on naziva vrata uz kaštel, a ne ona koja je pod istim imenom 90-ak godina ranije

naveo Lenković, i koje je on sazidao, pa više nisu ni vidljiva na planu Pieronievu: kaštel, forteca (Nehaj), i crkva sv. Marije (na Artu).

Izvjestaji Lenkovića 1550. i Pieronia 1639. s planom zidina, dokumentiraju stanje i llocrtni tijek zidina u uskočko doba. To su upravo te zidine kojih sliku želimo oživjeti.

O zidinama može se općenito reći ukratko slijedeće: tijekom vremena zidinama se dodavaju kule, kao centri obrane, te im se očito s vremenom mijenja broj. Međutim, kaštel je glavni centar obrane od samih početaka izgradnje zidina. Smješten je uvijek na najugroženijem položaju zidina i njihov je sastavni dio. Dakako da se i on s vremenom mijenja, dograđuje. Važni elementi gradskih zidina svakako su i ulazna gradska vrata. Kako su to, najslabije točke obrambenih zidina, mada su uvijek branjene kulama iznad njih ili onima što ih flankiraju, u doba turske opasnosti njihov je broj sveden na minimum kako bi se lakše kontrolirao svaki ulaz u grad i spriječio proboj neprijatelju tim putem. Zato su u to doba očito zazidana i neka druga ranija vrata.

U to vrijeme, nakon što je Lenković zazidao ona vrata orijentirana na put što preko Senjske drage i Vratnika vodi u daleko zaleđe (koja su očito i bila najugroženija) otvorena su samo vrata uz kaštel što grad povezuju sa kopnenim dijelom okoline (pa ih Pieroni i naziva kopnenima) i ona uz luku: morska.

Kako je ukratko navedeno nemamo mnogo podataka o senjskim fortifikacijama u to doba ali možemo ih dočarati na temelju i onih malobrojnih i šturih podataka, proučavajući ih i dopunjujući studijom kasnijih planova (1660, 1701. i kasnijih), veduta (1660, 1689, 1749.), pisanih izvještaja, kao i detaljnim upoznavanjem onoga što je od tih zidina do danas ostalo sačuvano.²⁶

Osim danas vidljivog poteza sačuvanih zidina od predjela tvornice trikotaže Nede Knific (nekadanje tvornice duhana) do Leonove kule i dijela od te kule prema moru, obali, te s druge strane grada na »Žižuli« uz Kolan, te fragmenata uz nekadanji kaštel itd., traganjem se naišlo na cijeli niz fragmenata zidina koje su povezane dali mogućnost grafičke rekonstrukcije cijelog tijeka zidina. Istraživanja, sondiranja²⁷ uz neke njihove točke dala su odgovor i na pitanje o njihovoj originalnoj visini, koja je danas na nekim potezima znatno smanjena uslijed kasnije nastalih prometnica. Tako možemo bar grafički rekonstruirati ne samo njihov tijek nego i ostale njihove dimenzije kao i njihov cjelokupni izgled od XV—XVII stoljeća.²⁸

Tako vidimo da su zidine opkoljavale grad tlocrtno u obliku nepravilnog peterokuta lomljenih stranica, izgrađivanih i dograđivanih u razno vrijeme. O tome svjedoči struktura ziđa, a najviše kruništa, koja dokazuju razno doba nastajanja. Tako je npr. nazupčani prsobran karakterističan za doba obrane prije upotrebe vatrenog oružja, a sastoji se od punih dijelova s perforacijama za strelice i otvorenih »vizira« iznad parapetnog ziđa, struktura još danas vidljiva na potezu zidina između »Lipice« i »Rundela«, gdje su viziri naknadno zatvarani. Na fotografijama iz kraja prošlog stoljeća bili su vidljivi završeci zidina na potezu od kaštela prema kuli koju je podigao Lenković, gdje je krunište imalo šire dijelove zaklona, što bi vremenski odgovaralo nešto kasnijem razdoblju, no još uvijek vremenu prije polovice XV. stoljeća, kada se općenito počinje upotrebljavati vatreno oružje. Dok

ostale zidine, prema podacima kojima raspoložemo, svojim ravnim završecima s nizom otvora za obranu vatrenim oružjem — puškarnicama — su zidine podignute ili popravljene iza polovice XV. stoljeća.

Niz spomenutih kula, također očito iz raznih vremenskih razdoblja, variraju svojim tlocrtom: pravokutnim, kružnim, polukružnih i »trokutastim«, također odgovarajući terenskim potrebama i vremenu izgradnje.

Zanimljivo je da su i danas vidljiva dvojica od spomenutih vratiju, dakako na mjestima gdje su zidine sačuvane.²⁹

Građevna povijest kaštela mogla se istražiti.³⁰ Najstariji natpis na kaštelu bio je iz 1340,³¹ no dokument iz godine 1308, koji spominje »salu«, taj karakteristični element kaštela, već ga dokumentira.³² Osobito je instruktivan nacrt pregradnje kaštela iz godine 1763, koji prikazuje stanje prije pregradnje i ono u što se pregrađuje. Sve u svemu s dosta sigurnosti može se pratiti njegov razvoj od XVI. stoljeća do danas.

Prema tome, jasna je slika njegova izgleda u uskočko doba, pa i ranije. Prema spomenutom Lenkovićevu izvještaju iz godine 1550. proizlazi da je on jednu kulu kružnog tlocrta orijentiranu prema gradu pregradio u kulu istog tlocrtnog oblika kakvu je sagradio uz »kopnena« vrata. To su ujedno bile jedine fortifikacione preinake većeg mjerila tipične za novi tip obrane protiv napada vatrenim oružjem, uz one manje preinake završetaka zidina.

Kako smo poput nekog vremeplova na temelju dokumentacije mogli utvrditi, kaštel je u uskočko doba imao sve atribute: salu — dvoranu, kapelu, zatvor, i sada već prostorije ne samo za nastambu kapetana i njegova domaćinstva nego i službene za sjelo kapetanije. Kaštel je zapravo s unutarnje strane zidina u njih prigradeno zdanje, no u to vrijeme još prostorije ne teku kontinuirano uz zidine, kako je to karakteristično za kasnije razdoblje.

Opis senjskih fortifikacija bio bi dakako potpuno krnj bez glavnog predstavnika senjske fortifikacione arhitekture, bez utvrde Nehaj što dominira gradom.

Kako je to mnogo puta spominjano, Ivan Lenković postao je senjskim kapetanom godine 1537. I očito je kao dobar poznavalac fortifikacionih potreba uvidio da je Senju uz njegovu postojeću fortifikaciju potreban još takav obrambeni objekt koji bi već svojim položajem dominirao dalekim prostorima, a istodobno mogao sa sigurnošću braniti grad. Zato se cijelom nizu ranijih izvještaja, koji traže pojačanje obrambene moći Senja, pridružuje i on svojim prijedlogom. U ovom citiranom izvještaju iz godine 1550. navodi kako je izgradnju takvog utvrđenja odobrilo »Vaše kraljevsko Veličanstvo« i koliko je rajnskih zlatnika u tu svrhu odobreno, te da je on iz tih sredstava nabavio »sve moguće zalihe... kamen, pijesak (itd)... no da je suma prekoračena i moli da se dade nalog za isplatu još potrebne svote...« I kasniji njegovi izvještaji, kao i onaj iz slijedeće godine, govore o troškovima izgradnje.³³

Prema dokumentima kojima raspoložemo možemo zaključiti da se izgradnjom započelo godine 1551, jer u već citiranom izvještaju Girardija iz godine 1554. stoji »... već pred tri godine, prema brijegu na strani kopna, iznad puta koji se spušta s brijega, na dohvat ruke Senja, počeli su kapetan Lenkovich graditi utvrđenje, odnosno kulu, koja je u vrijeme mog dolaska bila cca jedan korak visoka...«

Godinu završetka zidanja znademo prema navodima Ritter-Vitezovića³⁴ i ostalim podacima, kao i prema napisu na lijevom grbu zida unutrašnjeg dvorišta Nehaja, gdje piše: H L (Hans Lenković) 1558. To je godina završetka izgradnje.

Kako je također često spominjano, za izgradnju je upotrijebljen i građevni materijal porušenih crkava i samostana, izvan granica grada, među ostalim crkve sv. Duha, koju je još godine 1523. dao porušiti kralj Ljudevit i franjevačke crkve sa samostanom, koju je prema tužbi Frankopana kralju Ferdinandu godine 1540. dao porušiti Lenković.³⁵ A sve to rušilo se, kako navodi Vitezović »...od straha Turskoga...« tj. da se Turci kod svog eventualnog napada na Senj ne bi imali gdje utaboriti.

Nehaj ni u kasnijim stoljećima nije bio nikad bitno pregrađivan. To je utvrđenje ne samo jedinstven primjer fortifikacije na našem dijelu Jadrana nego je i briljantni primjer arhitekture.

Njegova kristalno čista masa, što kruni brežuljak povrh Senja i dominira gradom vidljiva iz velikih udaljenosti, djeluje poput opomene. Što mu se više približujemo, djeluje sve snažnije svojom monumentalnošću, svojim jednostavnim pročeljima. A još više osvaja svojim enterijerima koji — namijenjeni raznim svrhama — tako znalački variraju, stvarajući gradaciju prostornog doživljaja: jedni su teški i kontinuirano teku prizemljem namijenjeni posadi, a drugi su intimnijeg karaktera i nalaze se u I. katu a namijenjeni su za nastambu oficirskog kadra. U II. katu sve se to pretvara u jedinstven obrambeni prostor orijentiran na sve četiri strane svijeta. U obrambene svrhe gotovo sakriveno stubište u masi зида vodi iz kata u kat i tvori prijelaz iz jednog ugođaja u drugi, a doživljaj kulminira u ophodnom kontinuiranom otvorenom prostoru širokog obzorca, promatračnici na vrhu, s pogledima na daleko obzorje kopna i mora.

Ti prostori bude još danas herojsko raspoloženje, a tvrđava Nehaj, jejesnom drevnom gradu Senju.

Mada se područje nalaza iz doba rimske dominacije, iz razdoblja rimske Senije, prostire velikim dijelom izvan područja što ga obuhvaćaju srednjovjekovne zidine definirajući područje Senja u srednjem i ranom novom vijeku,³⁶ bilo je potrebno provjeriti da li ipak i senjske srednjovjekovne zidine ne počivaju barem djelomično na ranijim rimskim, kako je to česti slučaj u drugim lokalitetima naših krajeva (npr. Rijeka, Osor, Nin).

Zbog toga su se istraživanja vršena u rujnu 1976³⁷ velikim dijelom koncentrirala na iskope uz zidine.

Kod ovih sondi, kao i kod ostalih, pronađeni su fragmenti najprije u višim slojevima srednjovjekovnih, a u dubljim rimskih nalaza, ali ne i gradskih zidina.³⁸

Međutim, te sonde dale su uvid u detalje izgradnje srednjovjekovnih gradskih zidina, što nas ovdje zanima.

Kako je spomenuto (u tekstu uz bilješke 26—28) na temelju studije komparacija pisanih i grafičkih izvještaja počevši od godine 1639, kao i na temelju provedenih arhitektonskih snimanja današnjih ostataka zidina, uspjelo je grafički rekonstruirana (uz ostalo) i zidine. I ta se studija ovim istraživanjima dopunjuje.

Prva sonda izvršena je uz gradske zidine što teku od Kaštela prema moru na mjestu koje se upravo uređivalo u »park revolucionara«.

Čišćenjem zida tu su već upravo bila ustanovljena dvojna starija ulazna vrata u grad i kao takva ostala su i danas naznačena u zidu, uz nova. Ona udaljenija od kaštela urisana su u svim planovima Senja počevši od onih iz godine 1639, dok su ona bliže kaštelu vjerojatno starija. Čini se da je onuda u grad prodirala bujica (kasnije regulirana: Kolan), potkapala i rušila tadašnje zidine na tom mjestu — kako je to upravo najvjerojatnije pokazala sonda svojim slojem oblutaka — pa se zatim na tom potezu izgrađuju nove zidine s novim, spomenutim, nešto od kaštela udaljenijim, ulaznim vratima što kroz prostor predobrane vode s jedne strane u kaštel, a s druge u grad.³⁹

I druge sonde dale su uvida u vjerojatne etape izgradnje gradskih zidina, pa tako i sonda uz vanjsku stranu zidina, od kule Lipice prema kaštelu. Otkapanjem je došao na vidjelo donji sloj zidina potpuno druge strukture, iz očito ranije faze izgradnje, pa se visina zidina mogla ovdje približno rekonstruirati mjerom od cca 11—12 metara.⁴⁰

A i sonde na vanjskoj strani zidina s obje strane papinske kule dale su uvid u to koliko su duboko dopirale ispod današnje razine terena.⁴¹ Tako se može odrediti faktična visina onog dijela tih zidina gdje je gornji rub ostao djelomično sačuvan. Ona je iznosila cca 10 metara.

No najimpresivnije je djelovala sonda s nutarnje strane zidina na potezu od kaštela i Velikih vratiju prema kuli Lipici, nasuprot nalazu rimskih termi na »šteli«, gdje se naišlo na proširenje zidina, dakle na njihove temelje koji su se u iskopu pokazali na dubini od preko 3 metra.⁴² Zidine na ovom sektoru nisu sačuvane do kruništa, ali prema najvjerojatnijoj grafičkoj rekonstrukciji i ovim nalazima one su na ovom mjestu mogle imati visinu od cca 15 metara. To je ujedno, čini se, i najveća visina rimske zidina. Ne začuđuje što je takva visina upravo na ovom potezu. To je potez uz kaštel, dakle najugroženiji za napad i, prema tome, osim samog kaštela (tog centra obrane) i zidine uz njega doista su trebale osiguravati grad od napadača koji bi se upravo ovim smjerom približavali gradu iz dalekog zaleđa, putem kojim se i bujica znala sručiti na Senj.

Sondiranjem dakle, barem na ovim punktovima, nije se prema tome potvrdila eventualna pretpostavka da su srednjovjekovne senjske zidine izgrađivane na rimskim zidinama i tako definirale ista gradska područja. Trebalo je to i očekivati, ali i provjeriti, što je ovim sondiranjem, bar na nekim točkama, utvrđeno. Međutim, ova su istraživanja dopunila sliku srednjovjekovnih zidina, i prema tome i onih u uskočko doba, od XVI do XVII stoljeća.

BILJESKE

1 Točnije 22 godine, jer je 1617. potpisan mir u Madridu, a 1639. Pieroni izvješćuje.

2 A. Glavičić: Kulturno-povijesni vodič po Senju, Senjski zbornik I, 1965, 311.

3 M. Barada: Hrvatski vlasteoski feudalizam, Djela JA, knj. 44, Zagreb 1952, 14 i dr.

4 Literatura o tome zabilježena je u M. Viličić: Arhitektonski spomenici Senja, RAD JA 360, Zagreb 1971, 65—129.

5 S. Ljubić: Listine o odnošajih između južnog Slavenstva i mletačke republike I, Zagreb 1868, 76—7:XCVIII.

6 P. Tijan: Grad Senj u povijesti i kulturi hrvatskog naroda, Hrvatski kulturni spomenici: I Senj; Zagreb 1940, 17.

7 Historija naroda Jugoslavije I, Zagreb 1953, 754—5.

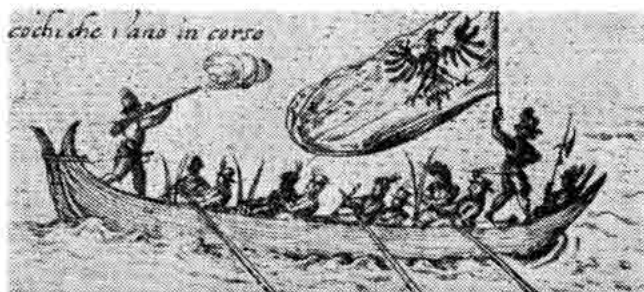
8 P. Tijan, op. cit., 18.

9 M. Valentić: Razvitak Senja u okviru hrvatsko-slavonske vojne krajine, Senjski zbornik I, 1965, 70—71, i dr.

10 M. Viličić, op. cit., 76.

11 S. Ljubić: Listine V, Zagreb 1875, 100—101:CVII i 106:CXIII.

- 12 S. Ljubić, op. cit., 122—3:CXXVII.
 13 M. Sladović: Povesti biskupijah senjek i modruške ili krbavske, Trst 1856, 170.
 14 I. Kukuljević: Njeko gradine i gradovi u kraljevini Hrvatskoj, Zagreb 1869, 6, i dr.
 15 M. Sladović, op. cit., 174.
 16 F. Rački: Prilog za poviest hrvatskih uskoka, Starinje, knj. IX, Zagreb 1877, 172—6, i dr.
 17 R. Lopašić: Spomenici hrvatske krajine III, Monumenta spectantia historiam slavorum meridionalium, Zagreb 1885, 399—401:VIII. Citirani tekst i u M. Viličić, op. cit., 91—2, a prijevod na str. 77—78.
 18 R. Lopašić: Spomenici hrvatske krajine I, Monumenta spectantia historiam slavorum meridionalium, Zagreb 1884, 280:CXCV.
 19 R. Lopašić, op. cit., 300—305:CCXIII.
 20 R. Lopašić: Spomenici hrvatske krajine II, Monumenta spectantia historiam slavorum meridionalium, Zagreb 1885, 404:XXXV.
 21 M. Viličić, op. cit., 79—81 i 93—94.
 22 Op. cit., 78, 92.
 23 S. Ljubić: Commissiones et relationes Venetae III, Zagreb 1880, 58—63:VII.
 24 E. Laszowski: Izvještaj Ivana Pieronija o hrvatskim krajiškim gradovima i mjestima god. 1639, Starine XXIX, Zagreb 1898, 12—14, 23—25 i M. Viličić, op. cit. 92—3 i prijevod 79.
 25 Vrata vidljiva na Pieronijevu prikazu što vode do crkve sv. Marije Art (na rtu), a vode iz predgrađa: prostora obale uz more i luku i »predobrane« uz kulu Sabac, a ne iz samog grada.
 26 M. Viličić, op. cit., sadrži arhitektonske snimke i gradskih zidina, odnosno ono što je od njih preostalo.
 27 Detaljnije o njima u Dodatku.
 28 To je detaljnije obrađeno u još neobjavljenom radu M. Viličić: Proučavanje arhitektonske i urbanističke strukture Senja u XVII stoljeću, pa je na temelju tog rada izrađena i maketa (rekonstrukcije) Senja u XVII. stoljeću, u mjerilu 1:500.
 29 Opširnije o njima obrađujem u zasebnoj studiji.
 30 Detaljno obrađeno u M. Viličić: Građevna povijest senjskog kaštela i grafička rekonstrukcija pojedinih faza izgradnje, Senjski zbornik V, 1971—3, 153—184.
 31 I. Kukuljević: Nadpisi sredovječni i novovjeki na crkvah, javnih i privatnih sgradah itd. u Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb 1891, 235:784, i dr.
 32 M. Sladović, op. cit., 96.
 33 R. Lopašić: Spomenici... III, 413:XI 1551.
 34 Kronika iliti spomenek szveta vekov, Zagreb 1696, 150:1:1558 »Fortecza, aliti gornya Tverdyava Szenyska be gradyna od Lenkovicha Generala, Kapitana Szenskoga, ki csini porussiti vse Klostre, Cirque i ves vunyski varos, od straha Turuskoga«.
 35 S. Pavičić: Senj u svojem naselnom i društvenom razvitku od 10. stoljeća do turskog prodora, Senjski zbornik III, 1967—9, 332.
 36 To je opširnije obrađeno i grafički prikazano u studiji M. Viličić: Povijesna topografija Senja I: Urbanistički odnos rimske Senie i srednjovjekovnog grada Senja (predano na publiciranje u RAD JAZU).
 37 U okviru znanstveno-istraživačke suradnje između Arhitektonskog fakulteta u Zagrebu i Instituta za arheologiju Sveučilišta u Zagrebu, u suradnji autora ovog prikaza i dr. Aleksandre Faber, znanstvenog suradnika Instituta za arheologiju, i dipl. arheologa i dugogodišnjeg direktora Gradskog muzeja u Senju prof. Ante Glavičića i njihovih suradnika. Istraživanje, vršena pod temom »Povijesna topografija Senja« kao dio projekta »Revitalizacija graditeljskog naslijeđa« financirala je za Arhitektonski fakultet Republička zajednica za znanstveni rad (SIZ III).
 38 Rimske nlaze detaljno će obraditi dr. A. Fafer.
 39 O ovome slijedi posebna studija što je obrađujem pod nazivom: Gradska vrata i javne urbane površine drevnog Senja.
 40 Iz izvještaja dr. A. Faber: Sonda 6 locirana je s vanjske strane bedema (u dvorištu garaže milicijske stanice... udaljena 1,88 metra od privremene barake)...
 41 Iz istog izvještaja dr. A. Faber: Sonda 7 situirana je također s vanjske strane bedema, 16 metara udaljena od Leonove kule (prema Rundelu)...
 42 23,30 metra udaljeno od ruha »Velikih vratiju« (piše među ostalim u istom izvještaju dr. A. Faber)... sonda 3... locirana je unutar srušene kuće Mladineo s unutarnje strane gradskog bedema na Steli...

Sl. 100 — Čuvena uskočka šajka — hitro plovka, detalj G. Kellera, 1617.